

'Ik ben zoo diep gezakt door deze oorlog'

Opvattingen over diefstal bij verdachten, reclasseerders en de Nederlandse rechterlijke macht, 1935-1949'

Jan Julia Zurné

TSEG 21 (2): 5-38

DOI: 10.52024/rq43vw83

Abstract

During the German occupation of the Netherlands in the 1940s, crime rates for petty theft rose considerably. As a result of shortages, forced labor, unemployment and war damages, many citizens resorted to property crime. Those who were caught, were in majority sentenced within the Dutch judicial system, by Dutch magistrates, most of whom had no pro-German beliefs. This article explores how suspects, judges and probation officers referred to the occupation circumstances during the judicial process. All three types of actors saw how these circumstances could lead to theft. However, pre-existing notions of property and its defense were not radically questioned during the occupation. The (implicit) expectation was that the harmful consequences of the Second World War would be of a temporary nature.

In december 1941 stal een werkloze dertiger uit Eindhoven drie fietsen. In afwachting van zijn rechtszaak voor de arrondissementsrechtbank in 's-Hertogenbosch schreef hij in een brief aan zijn rechters over de moeilijke leefomstandigheden die tot zijn misdrijf hadden geleid. Hij beschreef zijn misstap als indirect gevolg van de bezetting; hij had geen bonnen meer voor nieuwe fietsbanden en was te

¹ Dit artikel kwam tot stand binnen het onderzoeksproject *Criminaliteit in oorlogstijd*, gefinancierd door het Mondriaan Fonds en het Radboud Institute for Culture & History (RICH). Bedankt Corjo Jansen, Margo De Koster, Hans Moors en Marieke Oprel voor hun tips en opmerkingen bij de voorbereiding van het artikel; Marcel Verburg en Vincent van de Griend voor suggesties en hulp bij de materiaalverzameling; Rik Roelofs voor zijn hulp bij het nemen van de steekproeven en de *peer reviewers* voor hun opmerkingen.

arm om op de zwarte markt dure banden aan te schaffen.² De Bossche arrondissementsrechtbank legde hem desalniettemin een gevangenisstraf op van zes maanden.³

Deze man was niet de enige. Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam voor Nederlandse rechtbanken het aantal veroordelingen wegens eenvoudige diefstal sterk toe (zie tabel 1). Die toename is niet los te zien van criminogene bezettingsomstandigheden zoals schaarste, (gedwongen) tewerkstelling en verlies van have en goed door bijvoorbeeld bombardementen. In de context van rechtszaken konden of moesten verdachten, medewerkers van reclasseringsverenigingen en leden van de rechterlijke macht zich uitspreken over de vraag of die omstandigheden in hun ogen gevolgen hadden voor de strafwaardigheid van de gepleegde vermogensdelicten (diefstal, heling, oplichting). In dit artikel wordt bekeken wanneer en hoe deze drie groepen gedurende de rechtsgang van diefstalzaken naar bezettingsomstandigheden verwezen. Het doel is om te bekijken welke impact de bezetting had op opvattingen over de strafwaardigheid en acceptatie van diefstal tijdens en vlak na de bezetting.

Tabel 1 Veroordelingen wegens eenvoudige diefstal 1939-1947

1939	1940	1941	1942	1943	1944-1945	1946	1947
4075	4672	7693	14 474	14 241		12 068	11 315

Bronnen: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der Kinderwetten 1941-1943 ('s-Gravenhage 1947) 13 en idem, Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der kindwetten 1948 en 1949 (Utrecht 1951) 14.

In historisch onderzoek naar morele opvattingen van Nederlandse burgers en bestuurders tijdens de bezetting staat sinds jaar en dag het onderscheid tussen 'goed' en 'fout' (of 'grijstinten') centraal.⁴ Dit is een gevolg van de begrijpelijke focus op zaken die in de context van de bredere Nederlandse geschiedenis specifiek waren voor de bezettingstijd, zoals verzet, collaboratie en de Jodenvervolging. Diefstal is bij uitstek een fenomeen van alle tijden. Afgezien van overvallen en 'kraken' door verzetsgroepen was diefstal over het algemeen geen

2 Brabants Historisch Informatiecentrum (hierna BHIC), 810 Archief arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, inv. nr. 14, procesdossier 9188 (1942), brief verdachte, z.d.

3 Ibid., omslag procesdossier.

4 Zie voor een overzicht Josje Damsma, 'Los van "nieuw fout" en "grijs". De geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift Holland* 2 (2011) 98-107.

politieke keuze voor collaboratie of verzet. Daarom is dit fenomeen moeilijk in te passen in categorieën als ‘goed’, ‘fout’ of ‘grijs’. Ralf Futselaars statement over onderzoek naar gevangenen tijdens de bezetting is ook van toepassing op vermogenscriminaliteit: voor historici van de Tweede Wereldoorlog is die ‘te gewoontjes’ en voor criminaliteitshistorici zijn de oorlogsjaren ‘te uitzonderlijk’.⁵

In dit artikel laat ik zien dat onderzoek naar een schijnbaar banaal fenomeen als diefstal ons begrip van morele opvattingen in bezettingstijd desalniettemin kan vergroten. Geïnspireerd door de historische criminologie sluit ik me aan bij de stelling dat we door de lens van (alledaagse) criminaliteit kunnen zien ‘welke morele grenzen een samenleving stelt en welke normen belangrijk worden gevonden’.⁶ Als gevolg van verschuivende politieke verhoudingen en sociaaleconomische omstandigheden in de periode van de bezetting en bevrijding waren morele grenzen tot op zekere hoogte veranderlijk.⁷ Analyse van deze opvattingen biedt inzicht in de vraag hoe burgers en (gerechtelijke) instanties zich staande probeerden te houden tijdens de bezetting.⁸

Zo vormt dit artikel een aanzienlijke aanvulling op de schaarse bestaande literatuur over (vermogens)criminaliteit in Nederland tijdens de jaren veertig van de vorige eeuw. In eerdere publicaties is de toename van diefstal en andere vermogensdelicten weliswaar opgemerkt, maar uitsluitend binnen de context van armoede, de Hongerwinter of de zwarte markt.⁹ In geschiedschrijving over de rechterlijke macht tijdens de bezetting vormt de berechting van vermogenscriminaliteit eveneens een lacune. De belangrijkste doelstelling van deze

5 Ralf Futselaar, *Gevangenen in oorlogstijd 1940-1945* (Amsterdam 2015) 34.

6 Frank van Gemert en René van Swaaningen, ‘Boevenbiografieën’, *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 2 (2012) 2-16, 4. Zie ook Catrien Bijleveld, Margo De Koster, Manon van der Heijden en Arjan Blokland, ‘Historische criminologie: een vakgebied’, *Tijdschrift voor Criminologie* 4 (2015) 343-352.

7 Mélanie Bost en Antoon Vrints, ‘Introduction’, in : idem (red.), *Doing justice in wartime. Multiple interplays between justice and populations during the two World Wars* (Cham 2021) ix.

8 Jan Julia Zurné, ‘Criminaliteit in oorlogstijd’, *Ex Tempore* 40:2 (2021) 122-131.

9 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7: mei '43-juni '44 eerste helft* (Den Haag 1976) 261-265; Ingrid de Zwarte, *De Hongerwinter* (Amsterdam 2019) 121-126; Hein Klemann, “Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk...” De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948’, *BMGN-LCHR* 115:4 (2000) 532-560, 533-535; Ralf Futselaar, *Lard, lice and longevity. The standard of living in occupied Denmark and the Netherlands 1940-1945* (Amsterdam 2008) 167-169; Claus Christensen en Ralf Futselaar, ‘Zwarte markten in de Tweede Wereldoorlog. Een vergelijking tussen Nederland en Denemarken’, in: Madelon de Keizer e.a. (red.), *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw* (Zutphen 2003) 89-112.

publicaties is namelijk om de houding van rechters ten aanzien van de bezettingsmacht te doorgronden.¹⁰

Geschiedschrijving over (opvattingen over) diefstal en criminaliteit in andere landen en in andere periodes vormde voor dit artikel de belangrijkste inspiratiebron.¹¹ Met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog bestaat een bescheiden historiografie over diefstal in bezette en niet-bezette landen. Doel van deze auteurs is om inzicht te krijgen in criminaliteitspatronen¹², sociale spanningen in de bezette samenleving¹³ en onderlinge solidariteit bij het gezamenlijk 'dragen' van de bezetting.¹⁴ Om de 'specifieke morele codes' die 'het leven in het bezette land [België] reguleerden' te analyseren, gebruikt historicus Antoon Vrints de term (verschuivende) tolerantiedrempels.¹⁵ Hoewel niet helemaal duidelijk is hoe men de *verschuiving* van tolerantiedrempels kan meten of signaleren, zal ik het idee van (in) tolerantie en (niet-)aanvaarding ten aanzien van diefstal in dit artikel toepassen.

Omdat deze onderzoeken over de Eerste Wereldoorlog vooral sociale spanningen en tendensen voor het voetlicht willen brengen, verdwijnt de blik van de direct betrokken actoren (rechterlijke macht en verdachten) naar de achtergrond.¹⁶ Uitzondering daarop vormt het werk van historica Aurore François, die in haar onderzoek naar Belgische jeugddelinquentie tijdens beide wereldoorlogen de gerechtelijke reacties hierop nadrukkelijk mee centraal stelt.¹⁷ Ook Julie Devlieghere, die de 'perceptie' van diefstal in Mechelen vlak voor en tijdens de Eerste

10 Bijvoorbeeld: Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007) 2; Corjo Jansen en Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950* (Amsterdam 2011) 11-17.

11 Bijvoorbeeld: Svenja Bethke, *Dance on the razor's edge. Crime and punishment in the Nazi ghettos* (Toronto 2021); Florike Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994); Arnaud-Dominique Houte, *Propriété défendue. La société française à l'épreuve du vol XIVe-XXe siècle* (Parijs 2021).

12 Albert Eggens, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Assen 2005) 16-18.

13 Antoon Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels. De morele codes van het leven in bezet België', *Volkskunde* 3 (2013) 317-340.

14 James Connolly, *The experience of occupation in the Nord 1914-1918. Living with the enemy in First World War France* (Manchester 2018) 150.

15 Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels', 317-340.

16 Eggens en Vrints besteden wel aandacht aan vervolgingsgraad en strafmaat, maar stellen die niet centraal. Eggens, *Van daad tot vonnis*, 152-154, en Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels', 330-334.

17 Aurore François, *Guerres et délinquance juvénile. Un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté (1912-1950)* (Brugge 2011).

Wereldoorlog analyseert, neemt naast het perspectief van verdachten en benadeelden ook dat van de rechterlijke macht mee.¹⁸

Om verschillende perspectieven tegen elkaar te kunnen afwegen, richt ik me in dit artikel op drie groepen die zich in de context van het strafrechtsproces uitspraken over vermogenscriminaliteit: verdachten, reclasseringsmedewerkers en leden van de rechterlijke macht. Aan elke groep is een paragraaf gewijd. Per groep bekijk ik of, en hoe, personen zich uitlieten over de bezettingsomstandigheden als context van diefstallen en andere vermogensdelicten, zoals heling en oplichting. Daaruit voortvloeiend bekijk ik wat dit betekende voor de strafwaardigheid en de 'tolerantiedrempels' ten aanzien van diefstal.

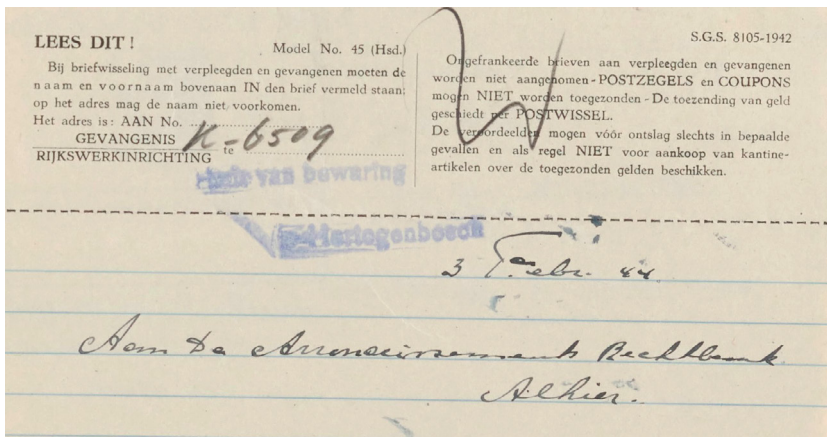
Het bronnencorpus bestaat uit vonnissen en procesdossiers van zaken die tussen 1935 en 1949 zijn behandeld door de meervoudige kamers van de arrondissementsrechtbanken in 's-Hertogenbosch en Haarlem. Het bestuderen van twee gerechtelijke arrondissementen biedt zicht op patronen en lokale specificiteit. Waar mogelijk worden bevindingen uit de jaren veertig gecontrasteerd of vergeleken met vooroorlogse gevallen. Het bronnenmateriaal betreft steeds door Nederlandse rechters behandelde rechtszaken. De bezettingsmacht beschikte zelf ook over rechtbanken, maar liet de bestraffing van vermogensdelicten vaak over aan de Nederlandse justitie. Omdat over de zaken die voor de meervoudige kamers kwamen beduidend meer informatie bewaard is gebleven dan over politierechterzaken, gaat het in dit artikel veelal om vermogensdelicten waarop minstens een jaar gevangenisstraf stond, zoals fietsendiefstallen. De kleinste kruimeldiefstallen komen daarom alleen aan bod bij het bestuderen van het Haarlemse sepotbeleid in de laatste paragraaf. Het *dark number* aan niet-gerapporteerde misdrijven blijft helemaal buiten beschouwing.

Het bewaard gebleven bronnencorpus van de meervoudige kamers van de arrondissementsrechtbanken van Haarlem en 's-Hertogenbosch is zeer omvangrijk: in totaal gaat het om bijna 30 meter archiefdozen. De Bossche meervoudige kamer vonniste in de periode 1935-1949 meer dan 10.000 zaken, de Haarlemse meer dan 6.700.¹⁹ Om dit materiaal te kunnen gebruiken zijn de vonnissen en procesdossiers

18 Julie Devlieghere, *Rien de plus immoralisant que la Guerre? Een analyse van het fenomeen diefstal in het arrondissement Mechelen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (masterscriptie Universiteit Gent 2015) 10.

19 BHIC 523 Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1930-1939, inv. nrs. 15-29; BHIC 810 inv. nrs. 131-143; Noord-Hollands Archief (hierna: NHA) 452 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1838-1939, inv. nrs. 431-434; NHA 411 Arrondissementsrechtbank Haarlem 1940-1949, inv. nrs. 1-30. De Haarlemse vonnissen uit 1938 zijn niet bewaard gebleven en dus niet meegeteld.

gescand en met *Optical Character Recognition* (OCR) doorzoekbaar gemaakt.²⁰ Dit maakte het mogelijk om gericht te zoeken naar bepaalde soorten documenten of in de (getypte) tekst gebruikte woorden en termen. Op basis daarvan zijn per bestudeerde groep verzamelingen gemaakt van specifieke brontypes: brieven van verdachten, voorlichtingsrapporten van de reclassering en motivering van de straf uit vonnissen. Ook is er steekproef (1 op 20) genomen uit de vonnissen om algemene uitspraken te kunnen doen over de verdachten en hun misdrijven. In tabel 2 is per categorie en brontype vermeld welke zoeken selectiemethode zijn toegepast en welke periode die beslaan. De tijdsafbakening en selectiemethodes verschillen per brontype en arrondissement ('s-Hertogenbosch en Haarlem). Het zwaartepunt van de gebruikte bronnen ligt in de periode 1940-1949, met waar mogelijk toevoegingen uit de tweede helft van de jaren dertig. Hieronder licht ik de bronnenselectie kort verder toe.



Illustratie 1 Brievenhoofd (bron: BHIC 810, inv.nr. 45)

²⁰ Uit het Haarlemse bronnencorpus zijn vonnissen en procesdossiers gescand tussen 1936-1949, uit het Bossche tussen 1940-1949.

Tabel 2 Overzicht van het gebruikte bronnenmateriaal

Perspectief	Soort bronnen	Periodisering bronnen	Aantal beschikbare of gevonden bronnen	Aantal geselecteerde bronnen	Selectiemethode
Algemeen: informatie over verdachten, aandeel vermogensdelicten	Vonnissen meervoudige kamers arrondissementsrechtbanken	1935-1949	+ 16 700	199 (s-Hertogenbosch), 159 (Haarlem)	Steekproef uit alle vonnissen 1 op 20, gefilterd op vermogensdelicten
Verdachten	Brieven verdachten aan rechter of OM	1940-1949 (s-Hertogenbosch), 1936-1949 (Haarlem)	812 (s-Hertogenbosch), 161 (Haarlem)	61 (s-Hertogenbosch), 51 (Haarlem)	Zoekmethode: zoekterm 'lees dit' (s-Hertogenbosch: elke vijfde brief), gefilterd op vermogensdelicten en inhoudelijke toelichting
Reclasseringsmedewerkers	Voorlichtingsrapporten	1940-1949 (s-Hertogenbosch), 1936-1949 (Haarlem)		59 (s-Hertogenbosch) 31 (Haarlem)	Corpus samengesteld uit steekproef vonnissen (NHA) + zoekacties met termen
Rechtshouders	Vonnissen meervoudige kamers arrondissementsrechtbanken (strafverzwarende en -verlichtende omstandigheden)	1940-1949	>300 (s-Hertogenbosch)	66 (s-Hertogenbosch)	Corpus samengesteld uit relevante vonnissen uit steekproef + zoekacties met zoektermen

De selectie brieven van verdachten bestaat uit 112 stuks, waarvan 61 uit het arrondissement 's-Hertogenbosch (1940-1949) en 51 uit het arrondissement Haarlem (1936-1949). De brieven zijn gevonden op basis van de zoekterm 'lees dit', omdat verdachten uniform briefpapier gebruikten waarop dit gedrukt was (zie illustratie 1). Deze zoekactie leverde bij de stukken uit het arrondissement 's-Hertogenbosch te veel resultaten op (totaal 812). Daarom is elke vijfde brief geselecteerd, mits die geschreven was door een verdachte van een vermogensdelict en de verdachte inhoudelijk inging op de achtergrond of omstandigheden van het misdrijf. Deze laatste twee selectiecriteria zijn ook toegepast op alle zoekresultaten uit het arrondissement Haarlem (totaal 161). De selectie werd aangevuld met een klein aantal andere brieven die bij het bestuderen van de procesdossiers zijn gevonden.

Bij de voorlichtingsrapporten van de reclassering was het niet mogelijk om op dezelfde manier te selecteren als bij de brieven, omdat er geen uniforme briefhoofden gebruikt werden en diverse reclasseringsverenigingen actief waren. De verzameling geanalyseerde stukken bestaat uit 59 rapporten uit het arrondissement 's-Hertogenbosch (1940-1949) en 31 uit het arrondissement Haarlem (1936-1949). Het bronnencorpus is samengesteld door een combinatie van: 1. een selectie uit de algemene steekproef uit vonnissen, omdat bij de Haarlemse bronnen de voorlichtingsrapporten bewaard werden bij het vonnis (en niet in het procesdossier, zoals in 's-Hertogenbosch) en 2. een gerichte zoekactie aan de hand van de zoektermen: 'voorlichtingsrapport' en 'diefstal'; 'tijdsomstandigheden'; 'oorlogsomstandigheden'; 'omstandigheden'; 'abnormale tijden'; 'normale tijden'; 'armoede'; 'werkloos', 'noodzaak' en 'diefstal'; 'spijt' en variaties hierop.

Om de motivering van de straf door rechters te analyseren, zijn de strafverzwarende en strafverlichtende omstandigheden in vonnissen bestudeerd. Hiervoor zijn uit de algemene steekproef vonnissen met een opvallende of anderszins relevante motivering meegenomen. Daarnaast is er een gerichte zoekactie gedaan op de zoektermen 'waarbij de rechtbank rekening houdt met' en 'waarbij de rechtbank in aanmerking neemt'. Bij deze laatste zoekterm werden meer dan 300 resultaten gevonden, waarbij de eerste 100 zijn bekeken en gefilterd op vermogensdelicten. De voorbeelden bestaan vrijwel uitsluitend uit vonnissen uit het arrondissement 's-Hertogenbosch. Haarlemse vonnissen werden minder vaak onderbouwd en opmerkingen over de motivering van de straf werden in dit arrondissement tot en met 1948

handgeschreven (en waren daardoor niet vindbaar in het ge-OCR-de materiaal).

Om meer inzicht te krijgen in het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie (OM) en de vraag welke zaken werden geseponneerd en waarom, is voor de derde paragraaf ook een steekproef genomen uit Haarlemse weeklijstregisters.

Verdachten aan het woord

Voordat we de uitlatingen van diefstalverdachten over hun misdrijf bekijken, is het belangrijk om te weten over wie het gaat. De overgrote meerderheid van de personen die tussen 1940 en 1949 wegens vermogensdelicten verschenen voor de meervoudige kamers van de rechtbanken van 's-Hertogenbosch en Haarlem waren mannen (bijna 95 procent).²¹ Hun beroepen, zoals grondwerker, los werkman en land- of fabrieksarbeider, wijzen over het algemeen op een lagere opleidingsgraad en sociale status.²² Dit sluit aan bij eerdere bevindingen over de oververtegenwoordiging van 'losse', mannelijke werkkrachten in criminaliteitsstatistieken.²³

De stem van de verdachten is in verschillende soorten documenten in procesdossiers terug te vinden. In letterlijke zin komen de verdachten aan het woord tijdens verhoren en terechtzittingen, wanneer ze verklaringen afleggen. Verklaringen van verdachten in processen-verbaal van politieverhoren eindigen steevast met één of enkele zinnen over de vraag hoe verdachten tot het misdrijf zijn gekomen, waarbij ze bijvoorbeeld armoede of geldgebrek noemden.²⁴ In zeldzame gevallen liet de verdachte zich uitgebreider uit over zijn of haar motieven, of nam de dienstdoend politieagent de moeite om die op te schrijven.

21 In Den Bosch was 6,5 procent van de verdachten van vermogensdelicten vrouw (n=199), in Haarlem was dat 3,8 procent (n=157). Hiermee was hun aandeel lager dan in andere studies, zoals over begin twintigste-eeuws Nederland: Ilse Van Heusden, *Hoe genderneutraal was vrouwe Justitia 110 jaar geleden?* (masterscriptie Vrije Universiteit 2021) 30; Eggens, *Van daad tot vonnis*, 188, Manon van der Heijden, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900', in: idem, Marion Pluskota en Sanne Muurling (red.), *Women's criminality in Europe 1600-1914* (Cambridge 2020) 26-45, 27.

22 De uitspraken over gender en beroep zijn gebaseerd op de steekproef uit BHIC 810, inv. nrs. 131-143 en NHA 411, inv. nrs. 2-30.

23 Bjørn Gallée en Jaap Ligthart, 'Gelegenheid maakt de dief. De inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam 1812-1820', *Stadsgeschiedenis* 10-2 (2015) 117-132, 126.

24 Bijvoorbeeld: 'Ik pleegde deze feiten uit geldgebrek. Sedert ongeveer drie weken ben ik werkloos.' BHIC 810, inv. nr. 10, procesdossier 8743 (1941), verklaring verdachte voor rechter-commissaris, 20 juni 1941.

Een Brabantse verdachte van heling verklaarde bijvoorbeeld over zijn illegale handel in shagtabak: 'Een ieder doet tegenwoordig wel eens wat. Dat brengt [sic] de bijzondere tijdsomstandigheden met zich mede.'²⁵

Door de aard van het politieonderzoek zijn de verklaringen meestal zo beknopt en oppervlakkig, dat de motivatie en opvattingen van verdachten lastig te achterhalen zijn. Voor dit artikel is daarom gebruik gemaakt van in de procesdossiers opgenomen, door verdachten geschreven brieven aan de officier van justitie of rechter. Deze brieven werden geschreven op voorgedrukt papier van de huizen van bewaring en gevangenissen en zijn daardoor gemakkelijk terug te vinden in de ge-OCR-de scans (zie afbeelding 1). Uit alle zoekresultaten is een steekproef genomen van door verdachten van diefstal geschreven brieven.²⁶ Bij het analyseren van de brieven is bijgehouden naar welke argumenten de verdachte in zijn brief verwees.

Bij het bestuderen hiervan is het natuurlijk van belang om het doel van de brieven schrijvers in gedachten te houden. Zij schreven, meestal voorafgaand aan hun terechtzitting, aan een officier van justitie of rechter om voor zichzelf een goed woordje te doen. Net als de door Thomas Sokoll onderzochte negentiende-eeuwse *pauper letters* zijn de brieven daarmee 'strategic pieces of writing'.²⁷ Juist het strategische doel van de brieven – het overtuigen van de lezer om een zaak met clementie te behandelen – maakt de bronnen geschikt voor de analyse van opvattingen over diefstal: verdachten haalden argumenten aan waarvan ze *dachten* dat die in hun voordeel zouden kunnen werken.²⁸ De brieven geven zo een inkijkje in hun leef- en gedachtewereld. Overdrijvingen kwamen ongetwijfeld voor, maar regelrechte leugens waren riskant, omdat de magistraten via de politie de uitlatingen van verdachten konden controleren.

Bij de argumenten die verdachten aanhaalden tijdens de jaren dertig, de bezetting en de naoorlogse jaren zien we zowel continuïteit als discontinuïteit. De continuïteit zit in de algemene, 'tijdloze' argumenten, zoals verwijzingen naar armoede of een moeilijke jeugd, of het statement dat foute vrienden of familieleden de verdachte hadden overgehaald tot het plegen van strafbare feiten.²⁹ Andere

25 BHIC 810, inv. nr. 50 (1944), rolnummer 870, verklaring verdachte voor marechaussee, 28 december 1943.

26 Zie toelichting in inleiding.

27 Thomas Sokoll, 'Negotiating a living. Essex pauper letters from London, 1800-1834', *International Review of Social History* 45 (2000) 19-46, 29.

28 Ibid., 29.

29 Bijvoorbeeld: NHA 452, inv. nr. 289, weeklijstnummer 789c (1937), brief verdachte, 23 juli 1937; NHA 411, inv. nr. 36 (1941), weeklijstnummers 3963c en 3964c, brief verdachte, 28 januari 1942.

veelvoorkomende, 'tijdloze' argumenten zijn het tonen van berouw, de belofte het leven te beteren en het benadrukken van een blanco strafblad.³⁰ Op deze en andere manieren probeerden de verdachten zichzelf neer te zetten als een 'goed' mens. Vooral Brabantse verdachten verwezen naar God, die hen zou helpen in de toekomst op het rechte pad te blijven. Om een lage(re) straf te krijgen schreven verdachten dat ze moesten en wilden werken om hun gezin te onderhouden en wezen ze op de nadelige gevolgen van een gevangenisstraf voor hun gezins- of familieleden.³¹

Deze algemene argumenten doen weinig verrassend aan. Dat geldt vooral voor armoede. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verwezen Belgische verdachten hier eveneens naar als legitimering voor hun misdrijf.³² Door de eeuwen heen was diefstal een van de overlevingsstrategieën waar arme mensen in bijzonder penibele tijden soms gebruik van maakten.³³ Dit gold ook voor Nederland.³⁴ De veelal laaggeschoolde en uit de arbeidersklasse afkomstige verdachten waren inderdaad degenen die in de jaren veertig van de twintigste eeuw potentieel in de financiële gevarenzone kwamen. Voor deze mensen nam, voor zover ze niet in de landbouwsector werkten, de koopkracht af en werd het moeilijker om aan noodzakelijke goederen te komen.³⁵ In hoeverre de verdachten daadwerkelijk aan de grond zaten en zich daardoor min of meer gedwongen voelden om te stelen, is niet na te gaan. Dat armoede ook tijdens de bezetting werd aangedragen als (strategische) rechtvaardiging van een misstap, toont wel aan dat verdachten hoopten dat dit in hun voordeel zou werken. Verderop in dit artikel zien we dat reclassering en rechters hier soms ook wel oog voor hadden.

Andere 'tijdloze' argumenten zien we terug in bronnen waarin hele andere groepen terugblikten op misstappen of misdrijven. Zo uitten meisjes die in het kader van hun 'heropvoeding' in

30 Bijvoorbeeld: NHA 452, inv. nr. 284, weeklijstnummer 1547c (1936), brief verdachte, 12 mei 1936; BHIC 810, inv. nr. 14, procesdossier 9188 (1942), brief verdachte, z.d.; BHIC 810, inv. nr. 87, procesdossier 3027-3037 (1948), brief verdachte, 4 december 1947.

31 Bijvoorbeeld: BHIC 810, inv. nr. 31, procesdossier 5 (1943), brief verdachte, 30 maart 1943.

32 Devlieghere, 'Rien de plus immoralisant', 120.

33 Veel historici zien diefstal als onderdeel van wat Olwen Hufton in 1974 'the economy of makeshifts' noemde. Voor de oorspronkelijke betekenis van deze term, en hoe andere historici hem toepassen, zie Alannah Tomkins en Steven King, 'Introduction', in: idem (red.), *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts* (Manchester 2003) 1-38.

34 Gallée en Ligthart, 'Gelegenheid maakt de dief', 117-132; G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden 1750-1854* (Hilversum 1994) 243-244.

35 Futselaar, *Lard, lice and longevity*, 152-153.

Rijksopvoedingsgestichten autobiografische teksten moesten schrijven, ook spijt, en veroordeelden ze soms op ferme wijze hun eigen daden, waarna ze beloofden hun leven te beteren.³⁶ Bij gratieverlening aan tot de doodstraf veroordeelde Belgische collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog kon worden meegewogen of zij op het moment van de gepleegde feiten nog erg jong of juist oud waren geweest, een slechte jeugd hadden gehad of berouw toonden.³⁷ Ook vandaag de dag klinkt het logisch dat verdachten dit soort omstandigheden noemen om een goed woordje voor zichzelf te doen.

Veel van deze argumenten staan in de criminologie bekend als neutralisatietechnieken. Volgens criminologen Matza en Sykes, die deze term in de jaren vijftig introduceerden, gebruiken criminelen deze technieken om hun daden voor zichzelf te rechtvaardigen.³⁸ Door een misdrijf toe te schrijven aan factoren die buiten de eigen macht liggen, schilderen verdachten zichzelf af als slachtoffer van de omstandigheden en ontkennen ze hun eigen verantwoordelijkheid.³⁹ Door te wijzen op spijt impliceert een verdachte dat zijn of haar misdrijf minder erg is, en de belofte het leven te beteren suggereert dat de misstap een uitzondering was ('first-time only-time crime').⁴⁰

Naast de algemene argumenten waarin we vooral continuïteit zien, verwezen Haarlemse en Bossche verdachten van diefstal tijdens en na de bezetting echter ook naar specifieke, aan de bezetting gerelateerde omstandigheden om hun misstap te verklaren of goed te praten, of om op andere wijze hun eigen zaak te bepleiten.

Sommige verdachten noemden de Duitse bezetting in het algemeen als ontwrichtende periode, ook in de jaren na de bevrijding. Zij schreven bijvoorbeeld: 'Ik ben zoo diep gezakt door deze oorlog'⁴¹ en: 'Edel Achtbare ik hoop dat u er eenige voorstelling van zult hebben wat het

36 Saskia Bultman, *Constructing a female delinquent self. Assessing pupils in the Dutch state reform school for girls, 1905-1975* (proefschrift Radboud Universiteit 2016) 174-184.

37 Koen Aerts, 'De Kroon ontbloot. Genadeverlening bij de doodstraf tijdens de zuiveringen na de Tweede Wereldoorlog', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17 (2006) 15-47, 32-35; Élise Rezsöhazi, Dimitri Roden, Stanislas Horvat en Dirk Luyten, *De laatste 242. De terechtstelling van collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog* (Tiel 2023) 174-177.

38 Gersham Sykes en David Matza, 'Techniques of neutralization. A theory of delinquency', *American Sociological Review* 22:6 (1957) 664-670, 666.

39 Ibid.; Paul Cromwell en Quint Thurman, "'The devil made me do it". Use of neutralizations by shoplifters', in: Paul Cromwell en Michael Birzer (red.), *In their own words. Criminals on crime* (New York 2014) 114-123, 118.

40 Muel Kaptein en Martien van Helvoort, 'A model of neutralization techniques', *Deviant Behavior* 40:10 (2019) 1260-1285, 1271-1272.

41 NHA 411, inv. nr. 44, weeklijstnummer 80c (1945), brief verdachte, 17 maart 1945.

is geweest in deze jaren en mijn klasse van mensen, dat zult uw tog de overtuiging hebben dat ik ook 'n oorlogs slachtoffer zijt [sic]'.⁴² Een man die in 1946 terecht moest staan voor fietsendiefstallen in Zaandam wijdde uit over de 'beroerdige tijd' die hij tijdens de oorlog had gehad.⁴³

Verschillende verdachten beschreven hun misdrijf als direct of indirect gevolg van bombardementen waarbij ze hun bezittingen waren kwijtgeraakt. Een uit Arnhem afkomstige verdachte schreef in 1947 dat zijn gezin 'heelemaal [was] gerennuweerd door de bombardementen die wij Arnhemers hebben moeten door staan en we nog geen hemd meer aan ons lighaam hadden [sic] (...) u ziet wel dat ik het uit de grootste nood gedaan heb'.⁴⁴ Ook mannen die gedwongen tewerkgesteld waren in Duitsland of door onder te duiken daaraan probeerden te ontkomen, verwezen daarnaar in hun brieven. De bezettingscontext zorgde kortom voor diverse externe omstandigheden waarop verdachten als individu geen invloed hadden.

Naast deze opmerkingen die hun misstappen moesten verklaren, probeerden verdachten ook hun goede wil te tonen. Dat deden ze door te beloven zich in de toekomst in te zetten voor de samenleving. De manier waarop ze zeiden dat te willen doen, hing nauw samen met de politieke situatie van dat moment. Tijdens de bezetting gaven sommige verdachten aan in Duitsland te zullen gaan werken. Begin 1944 schreven verschillende Bossche verdachten zelfs in dienst te willen bij de *Waffen-SS*, Landwacht of het *Nationalsozialistische Kraftfahrkorps* (NSKK). Mogelijk ging er in het huis van bewaring een gerucht rond dat verdachten hun straf konden ontlopen door in Duitse dienst te gaan, want deze brieven zijn geschreven tussen februari en april 1944. Van de Bossche rechters die in deze periode in de arrondissementsrechtbank zetelden stond er een bekend als Duitsgezind en een ander als 'twijfelachtig figuur', vanwege zijn ambigue houding ten aanzien van de NSB.⁴⁵ Toch werkte de tactiek van de verdachten niet. Ze kregen gevangenisstraffen tussen de zes maanden anderhalf jaar, zowel wanneer de twee 'foute' rechters samen zetelden⁴⁶ als wanneer deze geen meerderheid vormden.⁴⁷

42 NHA 411, inv. nr. 21, vonnisnummer 309 (1946), brief verdachte, 13 september 1946.

43 NHA 411, inv. nr. 48 weeklijstnummer 1639d (1946), brief verdachte, z.d.

44 BHIC 810, inv. nr. 110, procesdossier 2573 (1949), brief verdachte, 14 februari 1947.

45 Tegen beide rechters is na de bevrijding een zuiveringsonderzoek verricht. Zie BHIC 1138 A.J. Vliegthart als Hoge Autoriteit 1943-1959, inv. nr. 71.

46 BHIC 810, inv. nr. 137, rolnummer 597 (1944).

47 BHIC 810, inv. nr. 137, rolnummers 622, 669, 854, 867, 1007 (1944).

Het idee om in militaire dienst te gaan in ruil voor een lagere of voorwaardelijke straf, zien we ook na de bevrijding terug. Toen schreef een verdachte dat hij als vrijwilliger naar Indonesië gestuurd wilde worden, waar op dat moment het Nederlandse leger in het kader van de onafhankelijkheidsoorlog ‘operatie Product’ uitvoerde.⁴⁸ Hoewel verdachten hier heel concreet verwezen naar actuele oorlogsvoering, is dit argument niet uniek voor de jaren veertig van de twintigste eeuw. Rudolf Dekker signaleert in zijn boek over criminele autobiografieën dat rond 1800 verschillende gevangenen in de gevangenis van Delft een verzoekschrift indienden om in de oorlogsvloot van de Bataafse Republiek te mogen dienen.⁴⁹

Verdachten probeerden zichzelf ook in een positief daglicht te stellen door te wijzen op hun vaderlandslievende overtuiging en gedrag tijdens de bezetting. Eén Haarlemse verdachte deed dit voor de bevrijding al. Hij beschreef aan de officier van justitie hoe hij meermaals was ontkomen aan gedwongen tewerkstelling. Bij gebrek aan bonnen, stamkaart en persoonsbewijs zat hij in een moeilijke positie: ‘Dus mijnheer (...) uw [sic] begrijpt wel in wat voor een toestand ik leefde. Om de haverklap had ik thans een inval van de Duitschers. Maar we blijven ondanks al die ellende Hollander. Want ook onze tijd komt weer om te vechten voor de vrijheid.’⁵⁰ Het feit dat deze man drie maanden voorafgaand aan de bevrijding zo openlijk schreef over het naderende einde van de oorlog, laat zien dat hij erop vertrouwde dat de ontvanger van zijn brief niet Duitsgezind was. Andere verdachten verwezen na de bevrijding naar ervaringen uit de oorlog die moesten getuigen van hun karakter en vaderlandslievendheid, waaronder door hen verrichte sabotagedaden⁵¹, en hun gevangenschap in concentratie-⁵² en Duitse strafkampen.⁵³

Door dit soort verwijzingen naar ‘goed’ gedrag hoopten verdachten vermoedelijk de normoverschrijding die ze met hun diefstal hadden gepleegd te relativiseren. Met andere woorden: ondanks hun vermogensdelict wilden ze laten zien dat ze de anti-Duitse opvattingen van hun medeburgers deelden. Verdachten hoopten zo wellicht de aandacht weg te leiden van hun diefstal als inbreuk op nog altijd

48 BHIC 810, inv. nr. 79, rolnummer 2701 (1947), brief verdachte, 4 augustus 1947.

49 Rudolf Dekker, *De criminele autobiografie van 1600 tot heden* (Amsterdam 2021) 232-233.

50 NHA 411, inv. nr. 44, weeklijstnummer 80c (1945), brief verdachte, 31 januari 1945.

51 BHIC 810, inv. nr. 51 procesdossier 1027 (1944), brief verdachte, 24 december 1944 en inv. nr. 84, procesdossier 5312-5313 (1947), brief verdachte 5 december 1947.

52 NHA 411, inv. nr. 49, weeklijstnummer 68c (1947), brief verdachte, 18 februari 1947.

53 BHIC 810, inv. nr. 55 procesdossier 1255-1256 (1945), brief verdachte 22 februari 1945.

geldende sociale en strafrechtelijke normen ten aanzien van bezit. Dit past bij het uit geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog bekende idee dat diefstal in een bezettingscontext een speciaal soort wangedrag vormde, omdat daders hiermee niet alleen de wet overtraden, maar ook de onderlinge solidariteit tussen burgers ondermijnden.⁵⁴

In hun pogingen om een lage(re) straf te krijgen, haalden verdachten allerlei soorten argumenten aan. Sommige daarvan waren van alle tijden en duiden op een grote mate van continuïteit. Toch vormde de bezettingstijd tegelijkertijd een breuk, omdat allerlei gevolgen ervan een nadelige impact hadden op het leven van verdachten. Veel van hen benadrukten dit in hun brieven en/of probeerden zichzelf af te schilderen als ‘goede’ burgers.

De reclassering: ‘Een typisch oorlogsgeval’

Vanaf het begin van de twintigste eeuw kwam er in het strafrecht meer aandacht voor de persoon van de verdachte en de vraag door welke omstandigheden hij of zij tot het misdrijf was gekomen. Particuliere, vaak verzuilde, reclasseringsverenigingen ontvingen subsidies om verdachten te begeleiden voorafgaand, tijdens en na hun straf, en kregen daardoor een grotere rol in de strafrechtspleging.⁵⁵ De Vereniging van Reclasserings Instellingen (VvRI) fungeerde formeel gezien als koepelorganisatie, maar van centrale sturing was in de praktijk weinig sprake. Vooral de verenigingen op levensbeschouwelijke grondslag, zoals de Rooms-Katholieke Reclasseringsvereniging (RKRV), wilden hun autonomie behouden.⁵⁶

Tijdens de bezetting bleven de reclasseringsverenigingen actief. De Duitse autoriteiten en Jaap Schrieke, de nationaalsocialistische secretaris-generaal van het departement van Justitie, wilden het Nederlandse strafrechtstelsel hervormen, inclusief de reclassering. Sommige hervormingen hadden directe gevolgen voor de adviezen die reclasseringsmedewerkers konden uitbrengen, zoals de afschaffing van de voorwaardelijke straf in 1941. Ook de beperking van het

54 Connolly, *The experience of occupation*, 144, 147 en 150; Aurore François, ‘Délinquance juvénile et crise de subsistance. Les familles belges à l’épreuve de la pénurie (Belgique, 1914-1918)’, *Revue d’Histoire de l’Enfance « Irrégulière »* 17 (2015) 143. Zie voor dit principe ook de paragraaf over rechters.

55 Jean-Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (proefschrift Universiteit Groningen 1995) 96.

56 *Ibid.*, 103, 106-108.

celbezoek zat de werking van de reclassering dwars. Toch konden de reclasseringsverenigingen tijdens de bezetting blijven functioneren. De RKRK bracht in 1943 zelfs een record van meer dan 3000 voorlichtingsrapporten uit.⁵⁷

Het opstellen van voorlichtingsrapporten was een van de taken van de reclasseringsverenigingen. Medewerkers stelden die op op verzoek van de verdachte of de rechter voorafgaand aan de rechtszaak. Aan de basis hiervan lagen gesprekken met de verdachte en met mensen in diens directe omgeving. Ook werd soms bij een pastoor of lokale bestuurder om inlichtingen gevraagd. Het doel van zo'n rapport was een beeld te geven van 'de oorzaken, die geleid hebben tot het plegen van de misdaad', zodat rechters een beslissing konden nemen over de 'juiste bestraffing'.⁵⁸ Reclasseringsmedewerkers meenden dat door het opleggen van de juiste straf toekomstige misstappen konden worden voorkomen, ter bescherming van de rechtsorde.⁵⁹ Deze insteek paste bij de toenemende aandacht voor de verdachte, die als 'medemens' moest worden erkend volgens de Utrechtse school van vernieuwers, zoals Willem Pompe en Pieter Baan.⁶⁰

De verdeling tussen de verzuilde reclasseringsverenigingen in 's-Hertogenbosch en Haarlem ligt in de lijn der verwachting. De overgrote meerderheid van de voorlichtingsrapporten (86 procent) voor de Bossche arrondissementsrechtbank is opgesteld door medewerkers van diverse afdelingen van de rooms-katholieke reclasseringsverenigingen. In de Haarlemse rapporten vinden we meer variatie. Deze zijn opgesteld door medewerkers van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen, rooms-katholieke verenigingen, lokale afdelingen van het Leger des Heils en de Protestants-Christelijke Reclasseringsvereniging.

Net als in de brieven van verdachten zien we in de voorlichtingsrapporten thema's die weinig verrassend zijn bij het schetsen van de context van vermogenscriminaliteit. Armoede is als (gedeeltelijke) verklaring voor het misdrijf het meest voor de hand liggend.⁶¹ Adviseurs werden geacht hier oog voor te hebben, omdat

57 Ibid., 146.

58 H.F.A. Donders, *Het voorlichtingsrapport bij de reclasseering* ('s-Hertogenbosch 1936) 16.

59 Ibid., 5 en 23.

60 Ybo Buruma, *Wat is een goede rechter? Een mentaliteitsgeschiedenis 1900-2020* (Nijmegen 2016) 28.

61 In het Interbellum had jeugdzorgorganisatie Pro Juventute vaak aandacht voor armoede als verklaring voor de misstap van minderjarigen: Pieter Verkaik, 'Economische crisis: zichtbaar in de rechtspraak? Het archief van de Rotterdamse kinderrechter gedurende de jaren dertig', *Acta Historia* 2:2 (2013) 23-28, 26.

‘sociale nood de zwakken tot misdadigheid voert’, zeker in ‘economisch slechte tijden.’⁶² Een Brabantse rapporteur schreef bijvoorbeeld in 1942 over drie jongens die verdacht werden van het stelen van een varken: ‘Zelf zeggen ze tot hun daad gekomen te zijn door armoede en dat kan zeker onderschreven worden. Natuurlijk zou het niet gebeurd zijn, als ze van hun goed weekgeld op het vliegveld Volkel verdiend, geregeld wat opzij hadden gelegd voor de wintermaanden, maar hoe gemakkelijk is zoo’n raadgeving in vergelijking met de uitvoering ervan.’⁶³ Deze empathische toon is in lijn met de instructies van pater Patricius, een kapucijner pater die lid was van het hoofdbestuur van de RKRv en zelf voorlichtingsrapporten schreef over verdachten uit de regio Helmond. Hij adviseerde zijn collega-reclasseringsmedewerkers om zich in te leven in de toestand van de verdachte en benadrukte de grote impact van de ‘leefomstandigheden’ op de keuzes van de ‘pupillen.’⁶⁴

Naast armoede noemden rapporteurs voor, tijdens en de na de bezetting diverse andere algemene omstandigheden die (mede) ten grondslag lagen aan het misdrijf, zoals de slechte invloed van vrienden⁶⁵, echtgenotes⁶⁶ en familieleden⁶⁷; gebrek aan ouderlijke leiding⁶⁸; een slechte opvoeding⁶⁹ en een slap en/of onevenwichtig karakter.⁷⁰ Net als bij de brieven van de verdachten zien we hier vooral continuïteit.

Daarnaast is in de voorlichtingsrapporten te zien dat de bezetting een grote impact had op de levensomstandigheden en keuzes van Nederlanders. In hun rapporten wezen reclasseringsmedewerkers zowel op directe als indirecte wijze naar die bezettingsomstandigheden. In ongeveer een kwart van de onderzochte voorlichtingsrapporten van verdachten die voor de arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch moesten verschijnen, verwees de rapporteur naar ‘tijdsomstandigheden’ als verklaring voor de misstap van de verdachte. Dit gebeurde tussen

62 Donders, *Het voorlichtingsrapport*, 21-23.

63 BHIC 810, inv. nr. 18, procesdossier 3148-3150 (1942), voorlichtingsrapport 19 mei 1942.

64 Pater Patricius, *Eerbiediging der persoonlijkheid van den reclassabele* ('s-Hertogenbosch 1935) 9.

65 Bijvoorbeeld: NHA 452, inv. nr. 179 vonnisnummer 98c II (1937), voorlichtingsrapport 30 augustus 1937.

66 Bijvoorbeeld: BHIC 810, inv. nr. 14, procesdossier 9188 (1942), voorlichtingsrapport 2 februari 1942.

67 Bijvoorbeeld: NHA 411, inv. nr. 25, vonnisnummer 108 (1948), voorlichtingsrapport 11 februari 1948.

68 Bijvoorbeeld: NHA 452, inv. nr. 174, vonnisnummer 17 (1936), voorlichtingsrapport 30 november 1935.

69 Bijvoorbeeld: BHIC 810, inv. nr. 9, procesdossier 8610 (1940), voorlichtingsrapport 15 januari 1940.

70 Bijvoorbeeld: NHA 411, inv. nr. 9, vonnisnummer 66 (1942), voorlichtingsrapport 8 april 1942.

1942 en 1946. Hierbij moet wel vermeld worden dat dit een van de zoektermen was waarmee de voorlichtingsrapporten zijn verzameld, en we kunnen daarom geen uitspraken doen over de representativiteit.⁷¹ Toch geeft de herhaaldelijke verwijzing naar de tijdsomstandigheden aan dat Bossche rapporteurs zich goed bewust waren van de impact van de bezetting op het leven en de keuzes van verdachten.



Illustratie 2 Fiets met autopedwiel (bron: Beeldbank WO 2, NIOD, beeldnr. 157344)

Een van hen meldde bijvoorbeeld dat een verdachte van bonnendiefstal ‘voor een groot deel beschouwd [moet] worden als een slachtoffer van de vervlakkende tijdsomstandigheden’.⁷² Een andere rapporteur schreef over een verdachte: ‘Wij hebben den indruk dat (...) de

⁷¹ Zie uitleg over de samenstelling van het bronnencorpus in de inleiding.

⁷² BHIC 810, inv. nr. 18, procesdossier 9390 (1942), voorlichtingsrapport 16 mei 1942.

diefstal van verdachte geheel moet worden toegeschreven aan de tegenwoordige tijdsomstandigheden. In normale tijden zou hij zeker een flink arbeider zijn geweest [...].⁷³ Weer een andere rapporteur noteerde over een fietsendief: ‘De verklaring moet gezocht worden in de bijzondere tijdsomstandigheden met haar afstomping van moraal en verantwoordelijkheidsbesef bij de mensen.’⁷⁴ Reclasseringsmedewerkers presenteerden diefstal hier als een weliswaar afkeurenswaardige, maar niet geheel onbegrijpelijke overlevingsstrategie in oorlogstijd. Ze verwezen expliciet naar het idee dat de bezetting een nefaste uitwerking had op de morele opvattingen van verdachten: burgers die allerlei noodzakelijkheden niet meer konden aanschaffen en tegelijkertijd zagen dat medewerkers van de bezettingsmacht volop roofden, ontrechtten en moordden, zouden het zelf ook niet meer zo nauw nemen met de regels. We zien hier duidelijk dat de angst voor ‘zederverwildering’ niet alleen voortkwam uit zorgen over zwarte handel, het gedrag van jongeren en de seksuele opvattingen van vrouwen, maar ook toepasbaar was op respect voor andermans bezit.⁷⁵

Wanneer rapporteurs expliciet verwezen naar de bezettingsomstandigheden, adviseerden ze een voorwaardelijke straf, gratie, een ‘gemengde straf’⁷⁶, of simpelweg ‘clementie’.⁷⁷ Dat is overigens niet uitzonderlijk, omdat adviseurs zelden met zoveel woorden een onvoorwaardelijke celstraf aanbevelen.⁷⁸ Deze adviezen doen uitschijnen dat de reclassering het met de gelegheidsdieven nog wel goed zag komen zodra de vreedstijd was aangebroken.

In rapporten over verdachten die voor de Haarlemse arrondissementsrechtbank moesten verschijnen kwamen dit soort directe verwijzingen naar de bezetting niet voor. Wel vermeldden de rapporteurs in ongeveer een kwart van de bekeken rapporten omstandigheden die indirect met de bezetting te maken hadden.⁷⁹ Dat

73 BHIC 810, inv. nr. 48, procesdossier 1581 (1944), voorlichtingsrapport 2 mei 1944.

74 BHIC 810, inv. nr. 42, procesdossier 480 (1943), voorlichtingsrapport 20 november 1943.

75 Voor de angst voor ‘zedeloosheid’ op de andere genoemde terreinen, zie bijvoorbeeld: Herman de Liagre Böhl, ‘Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw’, in: Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987) 15-28.

76 BHIC 810, inv. nr. 97, procesdossier 3410 (1948), voorlichtingsrapport 26 februari 1946.

77 BHIC 810, inv. nr. 42, procesdossier 507-508 (1943), voorlichtingsrapport 5 augustus 1943.

78 De afdelingen 's-Hertogenbosch en Haarlem van de RKRv adviseerden tussen 1940 en 1945 in slechts enkele procenten van de voorlichtingsrapporten tot een onvoorwaardelijke gevangenisstraf. BHIC 204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers, inv. nr. 933, Jaarverslagen RKRv 1940-1945.

79 Dit gebeurt in zeven van de 31 Haarlemse voorlichtingsrapporten.

gebeurde overigens steeds pas na de bevrijding en door medewerkers van verschillende reclasseringsverenigingen.⁸⁰ Het gaat dan bijvoorbeeld om verdachten die tijdens de bezetting werkloos waren geraakt⁸¹; ondergedoken waren of anderszins op de vlucht waren voor de Duitsers⁸²; ‘door allerlei ongeorganiseerde illegale werkzaamheden’ een bepaalde ‘mentaliteit’ hadden opgedaan⁸³; of in Duitsland hadden gewerkt (‘waar hij vermoedelijk ook niet veel goeds heeft uitgehaald, omdat er heelemaal geen leiding was’).⁸⁴ Deze omstandigheden vormden volgens de rapporteurs dan wel (gedeeltelijke) verklaringen voor de misstappen van de verdachten, maar dat betekende niet dat ze, zoals hun Brabantse collega’s, voorstander waren van een voorwaardelijke veroordeling.⁸⁵ Wel adviseerden ze soms strafuitvoering in een jeugdgevangenis.⁸⁶

Het verschil tussen de Brabantse rapporten, die vaker direct naar de tijdsomstandigheden verwezen, en de Noord-Hollandse, die dat alleen op indirecte wijze deden, is moeilijk te verklaren. Door het kleine aantal onderzochte rapporten en de methode bij de bronnenselectie zijn de voorbeelden bovendien niet representatief. Mogelijk heeft de katholieke signatuur van de Brabantse reclasserders een rol gespeeld, waarbij de geestelijke bijstand in katholieke zin voor de RKR absolute prioriteit was.⁸⁷ Het kan ook zijn dat rapporteurs in Brabant meer dan hun Noord-Hollandse collega’s de verwachting koesterden dat daar zetelende (vaak eveneens katholieke) rechters gevoelig waren voor verwijzingen naar de ‘bijzondere tijdsomstandigheden’. Of misschien spraken Brabantse reclasseringsmedewerkers onderling meer over de ‘tijdsomstandigheden’ en werd het daardoor gangbaar die expliciet in rapporten te vermelden.

Gezien de aandacht die de reclasseringsmedewerkers besteedden aan de omstandigheden waarin de verdachte het misdrijf pleegde,

80 De RK Reclasseringsvereniging afdeling Haarlem (2); Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen afdeling Haarlem (4) en de Protestants-Christelijke Reclasseringsvereniging afdeling Haarlem (1).

81 NHA 411, inv. nr. 19, vonnisnummer 153 (1946), voorlichtingsrapport 13 februari 1946 en inv. nr. 44, procesdossier 2280c (1945), voorlichtingsrapport 6 december 1945.

82 NHA 411, inv. nr. 44, procesdossier 2280c (1945), voorlichtingsrapport 6 december 1945.

83 NHA 411, inv. nr. 51, weeklijstnummer 673-675c (1948), voorlichtingsrapport 21 juni 1948.

84 NHA 411, inv. nr. 44, weeklijstnummer 2527c (1946), voorlichtingsrapport 26 februari 1946.

85 Van deze voorbeelden adviseerde de rapporteur alleen in NHA 411, inv. nr. 19, vonnisnummer 153 (1946) een voorwaardelijke straf.

86 Bijvoorbeeld: NHA 411, inv. nr. 44, weeklijstnummer 2527c (1946).

87 Heinrich, *Particuliere reclassering*, 106-108.

is het niet verwonderlijk dat ze tijdens en na de bezetting in hun rapporten verwezen naar factoren die daar direct of indirect mee te maken hadden. Uit de voorlichtingsrapporten sprak soms impliciet de verwachting dat verdachten na de bevrijding, als de grootste crisis voorbij was, vanzelf gereclasseerd zouden worden, omdat de enige of belangrijkste reden voor hun misdrijf verdwenen was. Na de bevrijding duurde het nog drie jaar voordat de door de bezetting veroorzaakte crisis als thema verdween uit de jaarverslagen van de RKRv.⁸⁸ Gedurende die periode bleef de langdurige impact van de bezetting een rol spelen in de voorlichtingsrapporten.

De rechterlijke macht: de ‘demoraliserende invloed’ van de oorlog

De derde en laatste groep die in dit artikel aan bod komt is de rechterlijke macht. Voordat we bekijken hoe leden hiervan zich uitlieten over diefstal en de strafwaardigheid daarvan in de context van de bezetting, is het belangrijk eerst een idee te geven van hun profiel. Samen met de nationaalsocialistische secretaris-generaal van Justitie Schrieke trachtten de Duitse autoriteiten de Nederlandse rechterlijke macht te nazificeren.⁸⁹ Dat lukte op het hoogste niveau vrij goed: na verloop van tijd waren alle procureurs-generaal en een aanzienlijk deel van de presidenten van de rechtbanken (22 procent) en gerechtshoven (40 procent) nationaalsocialistisch gezind. Dat betekende echter niet dat die magistraten veel invloed hadden op de dagelijkse rechtspraak door hun collega’s.⁹⁰ Bij de Bossche arrondissementsrechtbank werden na de bevrijding drie rechters van de strafkamer ontslagen wegens nationaalsocialistische ideeën of sympathieën, in Haarlem geen enkele.⁹¹ De meeste rechters hadden dus geen nationaalsocialistisch profiel.

Als we de gerechtelijke bronnen bekijken, zijn er drie belangrijke momenten aan te wijzen waarop leden van de rechterlijke macht zich impliciet of expliciet uitlieten over de strafwaardigheid en ernst van

88 BHIC 204, inv. nr. 933, Jaarverslag RKRv 1948.

89 De benoeming van leden van Hoge Raad, de presidenten van de gerechtshoven en de procureur-generaal en de advocaten-generaal bij de Hoge Raad en procureurs-generaal bij de gerechtshoven had rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart aan zichzelf voorbehouden. Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 296.

90 *Ibid.*, 336.

91 *Ibid.*, 391-392 en BHIC 1138 A.J. Vliegthart, inv. nr. 71.

de gepleegde feiten. Het eerste is het moment waarop het OM een beslissing nam over de vervolging, het tweede bij het vonnis en het derde bij de tenuitvoerlegging van de straf. In deze paragraaf ligt de nadruk op het eerste en vooral op het tweede moment, omdat daarover in het bestudeerde bronnencorpus de meeste informatie te vinden is. Het in beeld brengen van strafuitvoering voor meer dan enkele individuele verdachten is een zeer tijdrovend en ingewikkeld proces, waarbij bovendien maar weinig duidelijk wordt over de overwegingen van de rechterlijke macht. Daarom beperk ik me wat dit ‘moment’ betreft hieronder tot enkele korte opmerkingen.

Wanneer een burger aangifte deed van diefstal, of de politie ambtshalve hiervan melding maakte, lag de beslissing om misdrijven al dan niet te vervolgen bij het OM. Deze beslissingen zijn terug te vinden in de wekelijkstregisters van het parket van de officier van justitie. Soms kunnen korte opmerkingen in de registers inzage geven in de afwegingen en motivering van het OM. In de Haarlemse wekelijkstregisters zien we dit goed terug.⁹² Door middel van een steekproef is voor afdeling D van dit arrondissement (gemeentes Beverwijk, Bennebroek, Zaandijk, Oostzaan en Zaandam) nagegaan welke gevolgen zijn gegeven aan vermogensdelicten in de periode september 1943-januari 1945.⁹³ Opvallend is dat vanaf maart 1944 steeds vaker ‘depot oorlogstoestand’ werd vermeld als gevolg. Uit november en december 1944 zijn alle diefstalzaken in het register bekeken. In deze twee maanden werd ongeveer de helft van de diefstalzaken waarin een verdachte bekend was onder vermelding van ‘depot oorlogstoestand’ geseponeerd.⁹⁴

De term ‘depot oorlogstoestand’ verwijst waarschijnlijk naar de combinatie van twee factoren. Enerzijds was er als gevolg van personeelstekort sprake van een gebrekkig functioneren van justitie, waardoor niet aan alle zaken gevolg gegeven kon worden. Zo wijst een in 1944 wegens ‘oorlogstoestand’ geseponeerde diefstal die al in 1939 werd gepleegd erop dat de overbelasting van het parket waarschijnlijk de doorslag heeft gegeven om geen gevolg te geven aan de zaak. Anderzijds kon de ‘oorlogstoestand’ te maken hebben met de omstandigheden

92 In het arrondissement 's-Hertogenbosch bestaan deze wekelijkstregisters ook. Zie hieronder het onderdeel over strafuitvoering voor inzicht in het vervolgingsbeleid van het OM in 's-Hertogenbosch.

93 Deze wekelijkstregisters zijn bewaard in NHA 412 Parket van de officier van justitie Haarlem, inv. nr. 169. Voor de steekproef is elk laatste nummer van de registerpagina uitgekozen, waarbij alleen van de vermogensdelicten nadere informatie is genoteerd. Elke pagina bevat 12 à 13 zaken.

94 In november 1944 gaat het om 37 ‘depots oorlogstoestand’ op een totaal van 79 diefstalzaken met verdachte. In december 1944 werd bij 91 diefstallen een verdachte vermeld, waarbij in 53 gevallen een zaak werd geseponeerd wegens ‘oorlogstoestand’.

waarin het feit was gepleegd, bijvoorbeeld in de context van voedsel- en brandstofschaarste tijdens de Hongerwinter. Zo werden in januari en februari 1945 maar liefst 55 personen verdacht van ‘diefstal hout’. Het OM seponeerde al deze zaken wegens ‘oorlogstoestand’.⁹⁵ Na de bevrijding verdween het ‘depot oorlogstoestand’ geleidelijk uit de registers. Daarnaast zien we opmerkingen als ‘depot te lang geleden’, of ‘depot, feit gepleegd vóór 5 mei 1945’.⁹⁶

De ontwikkelingen in het seponeringsbeleid laten zien dat de tolerantie van de rechterlijke macht ten aanzien van vermogensdelicten tijdens de bezetting, deels noodgedwongen, aan verandering onderhevig was. Dit was niet uniek voor de Nederlandse situatie. Historicus Arnaud-Dominique Houte signaleert dat de Franse rechterlijke macht aan het begin van de jaren veertig in bepaalde gevallen ‘omstandigheidsclémentie’ toepaste, maar dat de autoriteiten zich over het algemeen inspanden om eigendom zo veel mogelijk te beschermen. In de loop van de bezetting steeg het aantal diefstallen zodanig en raakte het rechtssysteem dermate overbelast dat effectief optreden tegen vermogensdelicten steeds moeilijker werd. Als gevolg daarvan kwam de grondslag van bezit op de helling te staan.⁹⁷ De voedselcrisis tijdens de Hongerwinter en het massaal seponeren van (kleine) diefstalzaken in het laatste oorlogsjaar suggereren een vergelijkbare tendens in bezet Nederland, al lijkt die minder heftig en van kortere duur te zijn geweest dan in Frankrijk.

Voor meer informatie over de overwegingen van rechters en wat zij bij diefstal als strafverlichtende of -verzwarende omstandigheden beschouwden, moeten we naar de strafvonnissen kijken. Daarin is namelijk ruimte voor de rechters om de beslissing en strafmaat te onderbouwen. In de jaren veertig was het de gewoonte om ‘sober’ (beknopt of helemaal niet) te motiveren.⁹⁸ In uitzonderlijke gevallen is de onderbouwing uitgebreider en kunnen vonnissen meer inzicht verschaffen in de opvattingen van de rechterlijke macht over diefstal.

We kijken eerst naar de strafverzwarende omstandigheden die rechters vermeldden. Vaak waren dit algemene, niet aan de bezetting gelieerde factoren, zoals recidive. Zo kreeg een arbeider uit Gennepe in

95 NHA 412, inv. nr. 170, weeklijstregisters 1945.

96 NHA 412, inv. nr. 170, weeklijstregisters 1945.

97 Houte, *Propriété défendue*, 230-232.

98 J.M. Polak, *Theorie en praktijk der rechtsvinding* (Zwolle 1953). In de Haarlemse vonnissen werd met betrekking tot de straf standaard de weinigzeggende formule ‘op grond van aard en omstandigheden van het bewezene en van de persoonlijkheid van den verdachte’ opgenomen, of een variatie daarop.

het najaar van 1940 zes maanden gevangenisstraf omdat hij wasgoed van de lijn had gestolen. De buit was dan wel ‘van geringe waarde’, maar omdat hij al vaker wegens diefstal was veroordeeld, achtten de rechters ‘een strenge straf op zijn plaats’.⁹⁹

Aan de oorlog of bezetting gerelateerde, strafverzwarende factoren hadden te maken met een gebrek aan solidariteit met landgenoten die ernstige gevolgen daarvan aan den lijve ondervonden. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de veroordeling van een landbouwer die in mei 1940 een horloge stal van het lijk van een in de buurt van Veghel gesneuvelde Nederlandse militair. Deze zaak kwam in juni 1940 voor de Bossche arrondissementsrechtbank. De officier van justitie noemde de diefstal ‘een van de ergste feiten, die mij bekend zijn’. Ook de rechtbankvoorzitter sprak de verdachte streng toe: ‘Voor dit gedrag vind ik geen woorden! (...) Dat u van een Hollandschen soldaat, voor wiens familie dat horloge misschien het eenige aandenken was dat waarde had, gaat rooven onder het motto: als ik ‘t niet doe, doet een ander het! Ik hoop dat het tot u doordringt, wat u hebt gedaan!’¹⁰⁰ De rechters achtten een ‘zeer strenge straf’ dan ook gerechtvaardigd.¹⁰¹ De verdachte kreeg een gevangenisstraf van twee jaar, die in beroep met zes maanden werd verminderd.¹⁰²

Ook na de bevrijding vinden we een voorbeeld van vermelding van strafverzwarende oorlogsomstandigheden bij diefstal. Vier mannen stonden in de zomer van 1945 terecht voor kippendiefstal, gepleegd in februari 1945, toen ook in het bevrijde zuiden voedsel schaars was. Naast enkele overwegingen ten aanzien van individuele verdachten (jonge leeftijd, grootste aandeel in de diefstal) wogen de rechters mee dat het in de ‘tegenwoordige tijdsomstandigheden’ een ‘ernstig feit’ betrof, te meer omdat alle vier de verdachten hadden toegegeven al eerder kippen te hebben gestolen. De mannen kregen gevangenisstraffen van zes tot vijftien maanden.¹⁰³

Deze flinke straffen en het benadrukken van de ernst van de feiten binnen de ‘tijdsomstandigheden’ wijzen op een bepaalde verwachting van onderlinge solidariteit van burgers in crisistijd. Als gevolg van (voedsel)schaarste groeide tijdens de Eerste Wereldoorlog onder de

99 BHIC 810, inv. nr. 131, rolnummer 8183 (1940).

100 *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 21 juni 1940.

101 BHIC 810, inv. nr. 131, rolnummer 8022 (1940). Voor meer informatie over deze zaak, zie <http://www.brabantbekijken.nl/2016/01/tragische-lijkroof-gesneuvelde-soldaat.html>; en Jan Julia Zurné, *Oorlogsboeven. Alledaagse criminaliteit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 2024) 18-31.

102 BHIC 823 Gerechtshof 's-Hertogenbosch, inv. nr. 139, rolnummer 1249.

103 BHIC 810, inv. nr. 138, rolnummer 1257 (1945).

Belgische bevolking het idee dat diefstal een vorm van verraad vormde aan de gedeelde ellende. Aurore François signaleert dat tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog de tolerantiedrempels ten aanzien van diefstal bij benadeelden omlaag gingen: vanwege de ongunstige sociaaleconomische omstandigheden waren slachtoffers van vermogensdelicten minder geneigd om de misstap van jeugdige dieven door de vingers te zien.¹⁰⁴ James Connolly wijst op een vergelijkbaar fenomeen in bezet Frankrijk en duidt dit ook vanuit opvattingen over 'goed' gedrag tijdens een bezetting. Hij omschrijft diefstal tussen burgers onderling tijdens de Eerste Wereldoorlog als een 'particular brand of misconduct – anti-patriotic *and* criminal behaviour'. Daders pleegden 'verraad' aan de claim dat de burgerbevolking gezamenlijk en op eerbiedwaardige wijze de last van de bezetting moest dragen, braken daarmee sociale normen en ondermijnden de onderlinge solidariteit.¹⁰⁵ Hoewel de conclusies van François en in mindere mate Connolly primair de opvattingen van benadeelden en medeburgers betreffen, zien we dit principe ook terug bij de Nederlandse justitie in de jaren veertig. Het benadrukken van 'tijdsomstandigheden' als strafverzwarende omstandigheid doet vermoeden dat rechters in bepaalde gevallen een zeker 'anti-patriottistisch' element meewogen, al gebeurde dit niet consequent.

Naast deze strafverzwarende overwegingen noemden de rechters ook diverse elementen die de straf konden verlichten. Eén daarvan – armoede – zagen we hierboven al in door verdachten geschreven brieven en voorlichtingsrapporten van de reclassering. In diverse vonnissen tussen 1942 en 1947 vermeldden rechters armoede als (enige) 'drijfveer' van de verdachte.¹⁰⁶ Hoewel het niet mogelijk is om vast te stellen in welke mate dit de strafmaat bepaalde, geeft de expliciete vermelding van armoede aan dat rechters er (potentieel) rekening mee hielden. Dat is niet heel verbazingwekkend, omdat dit raakt aan de vraag of – of wanneer – diefstal uit armoede als noodzaak gezien kan worden. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw vormde deze vraag in West-Europa bij verschillende gelegenheden voer

104 François, 'Délinquance juvénile', 137-148, 143-144; Idem, *Guerres et délinquance juvénile*, 183. Over relatieve tolerantie van benadeelden ten aanzien van stelende jonge vrouwen, zie ook Margo De Koster, 'Meisjes in de netten van justitie. Contexten en parcours van illegaliteit en vervolging van jonge vrouwen in Antwerpen', *Historica* 32:3 (2009) 6-12, 11.

105 Connolly, *The experience of occupation*, 144, 147 en 150.

106 BHIC 810, inv. nr. 136, rolnummer 1081 (1943); inv. nr. 137, rolnummers 672, 673 en 866 (1944); inv. nr. 138, rolnummer 1212 (1945); inv. nr. 139, rolnummer 2242 (1946); inv. nr. 140, rolnummer 2483 (1947).

voor (politiek) debat.¹⁰⁷ In hoeverre Nederlandse rechters tijdens en vlak na de bezetting *meer* rekening hielden met armoede dan daarvoor, is op basis van het hier onderzochte bronnenmateriaal niet goed vast te stellen.¹⁰⁸ Daarom is het lastig om conclusies uit andere onderzoeken te 'toetsen' aan de Nederlandse resultaten. Zo zou het interessant zijn om na te gaan in hoeverre Aurore François' bevinding dat Belgische rechters tijdens de Eerste Wereldoorlog relatief tolerant waren ten aanzien van diefstal (door kinderen) ook opgaat voor Nederland in de jaren veertig. Zij omschrijft de houding van rechters als 'compromisstrategie', omdat ze kinderen die zich schuldig maakten aan (door armoede en gebrek ingegeven) diefstal vaker bij wijze van symbolische straf een reprimande gaven.¹⁰⁹

Naast armoede konden voor Nederlandse rechters een blanco strafblad¹¹⁰, ernstige nadelen in geval van een veroordeling¹¹¹ of een jeugdige leeftijd¹¹² meespelen bij het toekennen van een lagere straf. Soms hing de overweging direct samen met de omstandigheden waarin het misdrijf was gepleegd. Zo namen rechters bijvoorbeeld in overweging dat een fietsendief geen vervoersmiddel had gehad om de grote afstand naar zijn werk te overbruggen.¹¹³

Soms waren specifiekere, aan de bezetting verbonden factoren voor rechters aanleiding om hun straf naar beneden bij te stellen. Dit gebeurde meestal in zaken die na de bevrijding voor de rechter kwamen, wellicht omdat rechters toen geen potentiële dreiging van de bezettingsmacht meer voelden. Het bekendste voorbeeld is het 'diefstal van energie'-arrest, waarin een Amsterdammer die met zijn energiemeter had geknoeid zich in 1945 succesvol beriep op noodtoestand, omdat hij onderduikers in huis had gehad en de

107 Zie bijvoorbeeld: Houte, *Propriété défendue*, 67-72 (over de zogenaamde 'affaire-Ménard'); Didier Veillon, 'Les juristes et le vol de nécessité au tournant du XXe siècle', in: Frédéric Chauvaud en Arnaud-Dominique Houte (red.), *Au voleur! Images et représentations du vol dans la France contemporaine* (Parijs 2014) 175-185. Naast een juridische gaat het ook om een politiek-morele kwestie. Zo stelde bisschop Muskens van Breda in 1996 dat iemand die te arm is om een brood te kopen, mag stelen: 'Bisschop Muskens toont zich barmhartig jegens mensen in armoede', *De Volkskrant*, 4 oktober 1996.

108 In de steekproef van vonnissen uit de jaren 1935-1939 komen geen verwijzingen voor naar armoede als strafverlichtende omstandigheid. Het was niet mogelijk om dit bronnencorpus digitaal hierop te onderzoeken, omdat de Bossche vonnissen uit deze periode slechts gedeeltelijk gescand zijn en de Haarlemse motivering van de straf meestal handgeschreven was en daarmee met OCR niet leesbaar.

109 François, 'Délinquance juvénile', 144, 148.

110 BHIC 810, inv. nr. 140, rolnummer 2769 (1947).

111 NHA 411, inv. nr. 12, rolnummer 77 (1943).

112 BHIC 810, inv. nr. 139, rolnummer 1974 (1946).

113 BHIC 810, inv. nr. 138, rolnummer 1455 (1945).



*Illustratie 3 Rechercheurs inventariseren de buit van een fietsendief in zijn woning
(bron: Polygoon, Stadsarchief Amsterdam)*

rantsoenen voor gas en elektriciteit onvoldoende waren om voor iedereen te koken en stoken. Het Gerechtshof bepaalde dat deze diefstal van energie in 'landsbelang' was gepleegd en ontsloeg de man van rechtsvervolging.¹¹⁴ De Hoge Raad bevestigde dit arrest.¹¹⁵

In Haarlem en 's-Hertogenbosch kwamen zulke expliciete voorbeelden niet voor. Wel vermeldden Bossche rechters in één geval de 'oorlogsomstandigheden, waaronder het feit gepleegd' was, expliciet in het vonnis.¹¹⁶ Het ging om de diefstal van twee koeien half oktober 1944 in Boxtel, dat toen middenin het frontgebied lag. Rechters waren zich dus bewust van de ontwrichtende gevolgen van de geallieerde opmars en hielden hier rekening mee.

Op de langere termijn kon de impact van de bezetting op de financiële en lichamelijke situatie van verdachten meespelen bij het bepalen van een straf. Het gaat dan bijvoorbeeld om gevangenschap in een concentratiekamp. In het vonnis tegen vier Eindhovense mannen die begin 1945 1700 tabletten chocolade hadden gestolen uit het

¹¹⁴ ECLI:NL:GHAMS:1945:BG9450, Uitspraak Hof Amsterdam, 21 december 1945.

¹¹⁵ Ton van den Brandt, *Amsterdamse zaken. De rechtbank en de stad* (Amsterdam 2006) 89.

¹¹⁶ BHIC 810, inv. nr. 138, rolnummer 1106 (1945).

magazijn van de Crisis Controledienst nam de rechtbank ten aanzien van één van de verdachten in overweging ‘dat hij ten tijde van den diefstal in speciaal moeilijke omstandigheden verkeerde tengevolge van zijn langdurig verblijf in concentratiekampen.’¹¹⁷ Deze verdachte kreeg een gevangenisstraf van vier maanden, terwijl zijn medeplegers zes maanden kregen. Zulke verwijzingen naar gevangenschap in concentratiekampen als strafverlichtende omstandigheid kwamen na de bevrijding vaker voor.¹¹⁸ In één geval vermeldden de rechters expliciet de ‘demoraliserende invloed’ van de kampervaring van de verdachte.¹¹⁹

Ook andere oorlogservaringen konden een blijvende impact hebben en daarom meetellen bij het bepalen van de strafmaat. In het vonnis van een man die in 1947 terechtstond omdat hij als chauffeur medeplichtig was aan een overval waarbij distributiebescheiden waren gestolen benadrukten de rechters de ernstige gevolgen van die daad, maar hielden ze ook rekening met het feit dat de verdachte ‘tijdens de oorlog groot verlies aan have en goed heeft geleden, tengevolge waarvan hij in geldelijke nood verkeerde’.¹²⁰ De medeplichtige chauffeur werd veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf, de andere hoofddaders kregen zeven jaar.

Het kon in het voordeel van verdachten werken als ze hun diefstal ten nadele van Duitsers hadden gepleegd. Tijdens de bezetting kwamen misdrijven ten nadele van Duitse militairen en burgers in principe voor Duitse rechtbanken.¹²¹ Als dit soort zaken echter na de bevrijding werden behandeld, benadrukten rechters dat ten aanzien van Duits bezit tijdens de bezetting andere regels golden. Zo kreeg een landbouwer die halverwege september 1944 in Den Dungen een paard uit de weide had gestolen een geldboete, waarbij de rechters in overweging namen ‘dat het i.c. een door Duitse militairen achtergelaten paard betrof’. Ze vermeldden daarbij ‘de opvattingen die, naar van algemeene bekendheid is, dienaangaande in dien tijde ten aanzien van het recht op zulke paarden bij het volk placht te heerschen [sic]’.¹²² Ze gaven hiermee aan dat ten aanzien van door Duitse militaire

117 BHIC 810, inv. nr. 138, rolnummer 1255 (1945).

118 BHIC 810, inv. nr. 140, rolnummer 2713 (1947); *ibid.*, inv. nr. 141, rolnummer 2968 (1948) en inv. nr. 86, procesdossier 2968 (1948).

119 BHIC 810, inv. nr. 140, rolnummer 2912 (1947).

120 BHIC 810, inv. nr. 140, rolnummer 2573 (1947).

121 Geraldien von Frijttag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999) 61.

122 BHIC 810, inv. nr. 138, rolnummer 1080 (1945).

achtergelaten bezittingen andere regels golden, iets dat Vrints ook signaleert in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹²³

Dit gold eveneens voor diefstallen die tijdens de bezetting waren gepleegd. Voor een diefstal uit een Eindhovense sigarenfabriek kreeg een verdachte na de bevrijding een gevangenisstraf van tien maanden, omdat de rechters het aannemelijk achtten 'dat verdachten in de meening verkeerden, dat in voormelde fabriek sigaren voor de duitsche weermacht gefabriceerd werden en daardoor *het wegnemen daarvan uiteraard in een ander licht zou komen te staan* (mijn cursivering JJZ).¹²⁴ Diefstal ten koste van de bezettingsmacht werd na de bevrijding dus als minder strafwaardig beschouwd. Uit deze rechtszaken spreekt de boodschap dat dit de strafwaardigheid weliswaar verminderde, maar niet wegnam. De verdachten werden immers wel veroordeeld. Het is veelzeggend dat de zaken überhaupt voor de rechter kwamen, want het OM had er ook voor kunnen kiezen de zaken te seponeren.

Tijdens de bezetting hielden sommige rechters rekening met de manier waarop de straf potentieel werd uitgevoerd. In vijf vonnissen van de Bossche rechtbank op 8 april 1943 lieten de zetelende rechters optekenen dat ze rekening hadden gehouden met de 'mogelijkheid dat de straf in zeer verscherpten vorm zal worden tenuitvoergelegd'.¹²⁵ Het ging om personen die verdacht werden van het stelen of helen van schoenen, konijnen en kleding.

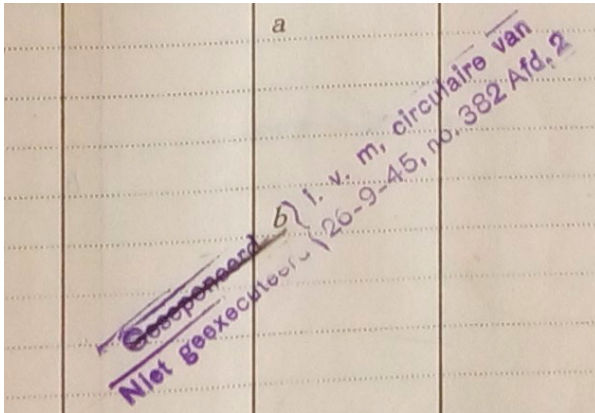
Dit is een duidelijke verwijzing naar het Leeuwarder arrest, waarmee rechters enkele maanden eerder hadden geprotesteerd tegen de slechte omstandigheden in het justitiekamp Erika in Ommen. Omdat de Nederlandse gevangenen in 1942 overvol zaten, besloot de secretaris-generaal van Justitie dat door Nederlandse rechtbanken veroordeelde zwarthandelaren en vermogensdelinquenten hun straf konden uitzitten in het daarvoor ingerichte kamp Erika. Al snel bleek dat de bewakers de gevangenen mishandelden en de verzorging ernstig te wensen overliet. Toen daar geen verandering in kwam, protesteerden leden van de rechterlijke macht openlijk, zoals in Leeuwarden, of pasten ze hun straftoemeting aan zonder daar ruchtbaarheid aan te geven.¹²⁶ De Bossche rechters die zitting hadden op 8 april kozen ervoor

¹²³ Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels', 334.

¹²⁴ BHIC 810, inv. nr. 138, rolnummer 1286 (1945).

¹²⁵ BHIC 810, inv. nr. 136, rolnummers 5, 8, 10, 13 en 14 (1943). Van de rechtbank Haarlem zijn alle vonnissen in maart en april 1943 nagegaan om te zien of daar ook dit soort overwegingen werden vermeld. Dat was niet het geval.

¹²⁶ Herman Hermans, *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd* (Leeuwarden 2003) 105 en 111.



Illustratie 4 Stempel van circulaire van 26 september 1945 (bron: BHIC 810, inv.nr. 626)

te verwijzen naar de 'verscherpte' strafuitvoering in Ommen, zonder het kamp met zoveel woorden te noemen. De verdachten kregen die dag gevangenisstraffen van vier en in één geval zes maanden met aftrek van het voorarrest. Voor strafuitvoering in kamp Erika waren die straffen te laag.¹²⁷ Anders dan bij het Leeuwarder arrest hebben de vonnissen voor de Bossche rechters geen nadelige gevolgen gehad, mogelijk omdat ze het kamp niet bij naam noemden en er daardoor minder aandacht op de vonnissen werd gevestigd.¹²⁸

Deze opmerkelijke, maar blijkbaar indertijd niet opgemerkte, vonnissen brengen ons bij het derde en laatste 'moment' waarop de rechterlijke macht kon laten blijken hoe strafwaardig ze een misdrijf achtte: de tenuitvoerlegging van de straf. Hoewel rechters hier rekening mee konden houden in hun vonnis, was het OM daar verantwoordelijk voor. Na de bevrijding maakte het Departement van Justitie het mogelijk om tijdens de bezetting opgelegde straffen te corrigeren. In september 1945 wees de katholieke minister van Justitie Hans Kolfshoten in een circulaire aan de procureurs-generaal op de 'grote achterstand in de tenuitvoerlegging van vonnissen en in de vervolging van strafbare feiten gedurende den oorlog gepleegd'. Om ruimte te scheppen in de gevangenis werd gratie verleend aan verdachten die vrijheidsstraffen

127 Guusta Veldman, *Knackers achter prikkeldraad. Kamp Erika bij Ommen 1941-1945* (Utrecht 1993) 43.

128 Voorafgaand aan deze vonnissen zijn in 1942 door de Bossche en Haarlemse arrondissementsrechtbanken veroordeelde vermogensdelinquenten terecht gekomen in justitiekamp Erika. Zie: 'Hoe Frans (20) onmenselijk zwaar werd gestraft voor zijn handeltje in zes fietsbanden in Eindhoven', *Eindhovens Dagblad* 4 mei 2022 https://www.ed.nl/eindhoven/hoe-frans-20-onmenselijk-zwaar-werd-gestraft-voor-zijn-handeltje-in-zes-fietsbanden-in-eindhoven-a911ddf6/?cb=6addaae596ec74663e515520fe82cae9&auth_rd=1.

van maximaal drie maanden hadden gekregen vanwege tijdens de bezetting gepleegde feiten. Nog niet vervolgte zaken met betrekking tot tijdens de bezetting begane feiten mochten geseponeerd worden, als de verwachting was dat er een gevangenisstraf van minder dan negen maanden zou worden gegeven.¹²⁹ Onder verwijzing van deze omzendbrief besloot het Bossche OM in tientallen zaken om te seponeren of straffen niet uit te voeren.¹³⁰ Hiervoor had het zelfs een speciale stempel (zie illustratie 4). Het Haarlemse OM voerde na de bevrijding door het gebruik van ‘depot oorlogstoestand’, ‘depot te lang geleden’, of ‘depot feit gepleegd in bezettingstijd’ een vergelijkbaar beleid.¹³¹

Besluit

Dit artikel laat zien dat juist een op het eerste gezicht weinig spectaculair thema als diefstal ons veel kan laten zien over morele opvattingen tijdens en na de Duitse bezetting van Nederland. Door het fenomeen diefstal centraal te stellen, dat juist *niet* specifiek was voor de bezettingstijd alleen, en te bekijken hoe verdachten, reclasseringsmedewerkers en leden van de rechterlijke macht zich hierover uitlieten, zien we waar de ‘tolerantiedrempels’ ten aanzien van diefstal tijdens de bezetting lagen.

De bevindingen ten aanzien van verdachten, de reclassering en de rechterlijke macht vertonen parallellen met literatuur over tolerantie ten aanzien van diefstal onder andere bezettingen, met name die in Frankrijk en België tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Ondanks de aanzienlijke verschillen tussen de bezettingen in de Eerste en die in de Tweede Wereldoorlog waren bepaalde patronen vergelijkbaar, al zijn ze soms bij andere actoren waarneembaar.

In navolging van de Belgische en Franse literatuur kunnen we de houding van de Nederlandse rechterlijke macht ten aanzien van daders van diefstal aanmerken als ambivalent en afhankelijk van het soort misdrijf en de context ervan.¹³² Omdat in dit artikel ook de door rechters vermelde strafverlichtende en -verzwarende omstandigheden onder de loep zijn genomen, kunnen we deze ambivalentie bij de rechterlijke

129 Geheime circulaire G52 (no. 383) minister van Justitie aan procureurs-generaal, 26 september 1945, privéarchief Marcel Verburg.

130 BHIC 810, inv. nr. 627, weeklijstregisters 1944.

131 NHA 412, inv. nr. 170, weeklijstregisters 1945.

132 François, ‘Délinquance juvénile’, 144-145; Vrints, ‘Verschuivende tolerantiedrempels’, 333; Devlieghere, ‘Rien de plus immoralisant’, 131-132; Houte, *Propriété défendue*, 230-232.

macht ten aanzien van de bestraffing van diefstal nu beter en preciezer duiden. Enerzijds beschermden rechters traditionele opvattingen van ‘mijn en dijn’ tijdens abnormale tijden, waarbij verdachten soms extra berispt werden vanwege de schade die ze medeburgers berokkenden. Die schade was zowel tastbaar (het gestolen goed) als moreel (‘verraad’ aan de gedeelde last van de bezetting). Anderzijds profiteerden verdachten, vooral na de bevrijding, van de verwachting dat de nadelige gevolgen van de bezetting geen blijvende impact zouden hebben.

Over de hele linie zien we bij de Nederlandse rechterlijke macht in de jaren veertig een grote tolerantie voor het (massaal) niet vervolgen van diefstal. Dit gebeurde grotendeels noodgedwongen, omdat er geen mankracht was om effectief op te treden tegen zo veel dieven. In de mate van het mogelijke probeerden rechters de eerder heersende eigendomsnormen te beschermen door dieven te bestraffen – tot op een bepaald punt. Het OM greep de mogelijkheid aan om accenten te leggen en extra strafwaardige verdachten wel te vervolgen.

Verdachten zelf haalden de gevolgen van de bezetting aan om te betogen dat de oorzaken van hun misstappen minstens gedeeltelijk buiten hen zelf lagen. Ook probeerden ze aan te tonen dat ze, ondanks hun misdrijf, ‘goede’ burgers waren of zouden worden indien ze een lichte straf kregen. Door te wijzen op ‘vaderlandse’ of anti-Duitse opvattingen lijken ze de afkeuring van hun medeburgers te hebben willen relativeren. Met hun diefstal hebben ze weliswaar de wet overtreden en medeburgers benadeeld die net als zij leden onder de bezettingstoestand, maar ze schaarden zich wel achter de heersende normen ten aanzien van de Duitsers. Verdachten anticipeerden hier als het ware op de lagere tolerantiedrempels van met name benadeelde medeburgers, zoals we die kennen uit literatuur over diefstal tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹³³ Verdachten die hun misdrijven ronduit bagatelliseerden (‘Een ieder doet tegenwoordig wel eens wat’) waren zeldzaam, wellicht omdat ze zich bewust waren van de gevolgen van hun misdrijven voor de benadeelden.

Dit artikel onderscheidt zich van eerder onderzoek door de nadrukkelijker focus op de rechterlijke macht en de aandacht voor de reclassering. De laatste wees het uitdrukkelijkst op de impact van de oorlogsomstandigheden op de criminele keuzes van verdachten. Dit paste binnen de taakopvatting van reclasseringsverenigingen, die met de voorlichtingsrapporten de bevoegde rechters inzicht wilden

¹³³ François, ‘Délinquance juvénile’, 142-143.

verschaffen in de redenen voor het gepleegde misdrijf. Volgens de reclasseringsmedewerkers droegen aan de bezettingsomstandigheden gerelateerde factoren in veel gevallen minstens gedeeltelijk bij aan de beslissing tot diefstal over te gaan. Bij 'typische oorlogsgevallen' was de verwachting dat ze bij terugkeer naar 'normale omstandigheden' geen crimineel gedrag meer zouden vertonen. In dat soort gevallen verschoven de tolerantiedrempels in het voordeel van de verdachte, al moet gezegd worden dat reclasseringsmedewerkers ook in vreedstijd oog hadden voor 'criminogene' factoren als armoede en werkloosheid.

Hoewel er een aantal verschuivingen zichtbaar zijn, is het lastig om aan te tonen welke gevolgen de bezettingsomstandigheden precies hadden op vooroorlogse normen over bezit en diefstal. Duidelijk is wel dat de sterke toename van vermogenscriminaliteit tijdens en direct na de bezetting niet tot radicaal andere ideeën leidde over de strafwaardigheid van diefstal. Verdachten, reclasseringsmedewerkers en rechters hadden oog voor het feit dat allerlei gevolgen van de bezetting leidden tot meer diefstal, maar dat nam de individuele verantwoordelijkheid van de verdachte niet weg.

Over de auteur

Jan Julia Zurné (1988) is universitair docent Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Ze onderzoekt de bezettingsgeschiedenis van West-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog en de nasleep hiervan, met speciale aandacht voor criminaliteit, justitie- en politiegeschiedenis en *transitional justice*. Dit artikel is onderdeel van het onderzoeksproject *Criminaliteit in oorlogstijd*, een samenwerking met het Brabants Historisch Informatiecentrum en Noord-Hollands Archief, gefinancierd door het Mondriaan Fonds en het Radboud Institute for Culture & History (RICH). Bij Walburg Pers verscheen in 2024 het boek *Oorlogsboeven. Alledaagse criminaliteit tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

E-mail: janjulia.zurne@ru.nl

